



PSIXOLOGIZMLARNING ADABIY JANR RIVOJIDAGI O`RNI, PSIXOLOGIZM ATAMASI VA QO`LLASH DOIRASI

Akhtam Rajabov

*Bukhara institute of natural resources
management Senior teacher, Uzbekistan*

E-mail: rajabovaxtam178@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bugungi adabiyotshunoslikda dolzarb bo'lgan masalalardan biri - psixologizm tushunchasi hamda ushbu masalaning tarixi borasida fikr yuritilgan. Psixologizmning adabiyotshunoslik ilmiga kirib kelishi, bu sohada amalga oshirilgan ilk tadqiqotlar, rus va o'zbek adabiyotshunos olimlarining nazariy qarashlariga alohida to'xtab o'tilgan hamda psixologizm va psixologik tahlil terminlariga munosabat bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *psixologizm, ruhiyat, psixologik tahlil, psixoanaliz, analitikprinsip, dinamikprinsip, tipologikprinsip, lirika, drama.*

Аннотация: *В статье рассматривается один из актуальных вопросов современной литературы - концепция художественной психологии и история вопроса, введение художественной психологии в изучение литературы, первые исследования в этой области, теоретические взгляды русских и узбекских литературоведов, трактовка терминов «художественная психология» и «психологический анализ».*

Ключевые слова: *психологизм, психологический анализ, психоанализ, аналитический принцип, динамический принцип, типологический принцип, лирика, драма.*

Abstract: *The article examines one of the most pressing issues of modern literature - the concept of artistic psychology and the history of the issue. The introduction of artistic psychology into the study of literature, the first studies in this area, the theoretical views of Russian and Uzbek literary scholars, the interpretation of the terms "artistic psychology" and "psychological analysis".*

Keywords: *psychologism, psychological analysis, psychoanalysis, analytical principle, dynamic principle, typological principle, lyrics, drama.*

Badiiy asar - ijodkor tafakkuri mahsuli bo'lib, unda inson va jamiyat hayoti, uning taqdir yo'li va qismati o'z tasvirini topadi. Har bir badiiy asarda hayotimizda sodir bo'lib o'tgan yoki bo'lishi mumkin bo'lgan voqea-xodisalar muallif tomonidan o'quvchi-kitobxoniga badiiylik qonuniyatlariga asoslanib yetkazilar ekan, mazkur badiiylik qonuniyatlari turli davrlarda sayqallanib, an'anaviylik va novatorlik orasida muntazam shakllanishda davom etadi. Badiiy asarlarda ko'tarilayotgan muammolar, o'quvchi e'tiboriga va xukmiga havola qilinayotgan masalalar - badiiy asar mavzusi va mazmuni bevosita asar yaratilgan davr ijtimoiy muhiti bilan chambarchas bog'liqdir. Psixologizm atamasi psixologik tahlil, psixologik tasvir, psixologik obraz, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bog'liq. A. B. Yesin ta'biri bilan aytganda,



psixologizm - bu asar personajining hayot olami, fikrlari, mulohazalarining o'ziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda to'liq, batafsil va chuqur ifodalab berish. Rus adabiyotshunoslik ilmida ruhiyat mavzusida birinchilardan bo'lib tadqiqot olib borgan N.G. Chernishevskiy psixologik tahlil xilma-xil bo'lishi mumkin deydi va bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinsa, boshqasi - xarakter shakllanishiga jamiyat va turmush ta'sirini ko'rsatib beradi; uchinchi - xatti-harakatlarning his-tuyg'ular bilan aloqadorligini; to'rtinchisi - ehtirolar tahlili tasvirlaydi. Rus adabiyotshunosligiga psixologizm tushunchasi qariyb ikki yuz yil avval kirib ketgan bo'lsa, bu muammoni ilm dunyosiga olimlar A.A. Potebney, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy olib kirgan, adabiyotshunoslikda M.M. Baxtin, JI.Ya. Ginzburg, A.B. Yesin, D.S. Lixachev, psixologiya fanida esa L.S. Vigotskiy, I.V. Straxoviy, G.G. Granik, O.V. Soboleva tomonidan chuqur tadqiq qilingan. Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Ya.Ginzburg "mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari bo'lmish - rasoil, kundaliklar, memuarlar va avtobiografik janrlarda psixologizm allakachon o'rnashib bo'lgan edi" deb yozadi. O'z o'rnida psixologizm atamasi turlicha ta'riflarga ega. Rus adabiyotshunolsik terminlari qomusida "Psixologizm (adabiyotda) - qahramonlar ichki olami: ularning o'y-xayollari, orzu-umidlari, iztiroblarining chuqur va batafsil tasviri" . L.Ya.Ginzburg esa "ko'ngil olami ziddiyatlarining chuqur tadqiqi" deya ta'riflasa, A.B. Yesin psixologizmni keng va tor ma'nolari mavjud ekanligiga to'xtalib o'tadi - keng ma'noda inson hayotini tarannum etuvchi va xarakterini tasvirlab beruvchi barcha san'at turlarining xususiyati tushunilsa, tor ma'noda esa inson ichki olamidagi hayot va jarayonlarning tasviri deyiladi. O'zbek adabiyotshunos olimlari tomonidan tuzilgan adabiyotshunoslik terminlari lug'atida badiiy psixologizm atamasiga "badiiy asarda to'laqonli inson obrazini yaratishning muhim vositalaridan biri; personaj ruhiyatining ochib berilishi, xatti-harakatlari va gap-so'zlarining psixologik jihatdan asoslanishi, shu maqsadlarga xizmat qiluvchi usul va vositalarning jamlanmasi" deya ta'rif berilgan. O'zbek adabiyotshunosligida badiiy psixologizm masalasi ilmiy maydonga o'tgan asrning o'rtalarida kirib kelib, Milliy adabiyotshunosligimizda bu atama sintez bo'lgan holda o'zining ruhiyat (psixologizm), ruhiyat tasviri (psixologik tasvir), ruhiyat talqini (psixologik talqin), ruhiyat tahlili (psixologik tahlili)- kabi nomlariga ega bo'ldi. "Ruhiyat" atamasining "psixologizm" (yun. psyche - qalb; logos - o'rganmoq) termini bilan sinonim sifatida qo'llanilishini joiz deyish mumkin, sababi 5 jildli "O'zbek tilining



izohli lug‘ati” da ruhga - “jon”, ruhiyatga esa - “jonning holati”, deya izoh berilgan. Bu izoh albatta adabiy termin uchun nomukammal bo‘lsada, ammo ma‘no jihatdan ikkila termin ham bir mazmuni beradi. O‘zbek adabiyotshunos olimlari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab badiiy psixologizm va psixologik tahlil masalasiga bag‘ishlangan izlanishlar olib bordilar. Jumladan, A.Rasulovning “Xarakter molodeji v sovremennix uzbekskix sovetskix povestyax” , N.Shodievning “Abdulla Qahhorning asarlarida psixologik tahlil mahorati” , N.Yuldashevning “Problemi psixologicheskogo analiza v uzbekskoy proze (Vnutrenniy monolog v romanax A.Kadiri, Aybeka, A.Kaxxara, A.Yakubova) nomzodliq dissertasiyalari, X.Umurovning “O‘zbek romanlarida ruhiy tahlil muammosi” doktorlik dissertasiyasi , A.Xolmurodovning “Odil Yoqubov romanlarida psixologizm” , P.Kenjaevaning “Hozirgi o‘zbek hikoyalarida qahramon ruhiyatini tasvirlash tamoyillari” nomzodlik dissertasiyasi hamda monografiyasida , M.Boboxonovning “Hozirgi o‘zbek qissachiligida badiiy psixologizm” nomzodlik dissertasiyasida, M.Sheralievning “Hozirgi o‘zbek nasrida kinoya (ijtimoiy- psixologik omillari, poetik tizimdagi o‘rni)” , Yu.Eshmatovanning “Istiqlol davri o‘zbek qissachiligida ayol ruhiyatining badiiy talqini , Sh.Botirovning “Hozirgi o‘zbek romanlarida badiiy psixologizm (Ulug‘bek Hamdamning “Muvozanat”, “Isyon va itoat”, “Sabo va Samandar” romanlari misolida) filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissersiyalarida badiiy psixologizm va psixologik tahlil masalalarini turli aspektlarini tadqiq etgan bo‘lsalar, M.Kilichevning “Ingliz va o‘zbek adabiyotida psixologik holatlar talqinida adabiy ta'sir muammosi (yolg‘izlik motivi misolida)” , N.Qobilovning “Jek London va Abdulla Qahhor ijodida badiiy psixologizm” mavzusidagi filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissersiyalarida badiiy psixologizm va ruhiyat mavzularida qiyosiy tadqiqot olib borganlar. O‘zbek adabiyotshunosligi ilmiy davralarida psixologizm hamda ruhiyat bilan bog‘liq tushunchalar XX asrning o‘rtalarida e'tirof etila boshlagan bo‘lsada, shaxs ruhiyati talqini va tahlili Sharq mumtoz adabiyoti vakillari ijodida ham yetakchi o‘rinni egallagan. Birgina o‘zbek adabiyotining o‘zida Alisher Navoiy tomonidan epik dostonlarda, lirik asarlarda inson ruhiyatining qavat-qavat sirlari ochilgani, Sharqning buyuk shoiri tomonidan badiiy psixologizmning xilma-xil usul va vositalari qo‘llangani ham haqiqat. Ammo, ayrim adabiyotshunos olimlarning fikriga ko‘ra, adabiyotshunoslikda badiiy psixologizm masalasi xali-xanuz to‘liq nazariy asoslab berilmagan va “adabiyotshunoslik ilmida semantik jihatdan yetarli darajada aniq



emas”. Adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarda badiiy psixologizmning uchta asosiy prinsiplari - dinamik prinsip, analitik prinsip va tipologik prinsip ajratib ko‘rsatiladi. Dinamik prinsipda qahramon ruhiyati uning xatti-harakatlari, mimika va qiliklari, turli hayotiy vaziyatlarda o‘zini tutishi va gap-so‘zlari orqali ifodalab beriladi, “mohiyatan bu dramatik asar personajlari ruhiyatini ochish usuliga o‘xshash, shu boisdan dinamik prinsip ba‘zan psixologik tahlilning dramaturgik uchuli deb ta’riflanadi. Tipologik prinsipda obraz ruhiyati uni shakllantirgan va qurshab turgan muhit shart-sharoitlari bilan bog‘lab tasvirlab beriladi. Analitik prinsipda qahramon ichki kechinmalari, qalbidagi his-tuyg‘ulari, tafakkur va mulohazasi, o‘y- fikrlari dinamikasi tasvirlanadi. “Bunda bir hisdan boshqa his, bir o‘ydan boshqa fikr o‘tib chiqadi, ular bir-birini to‘ldiradi, sifat jihatidan o‘zgartiradi”. Bu shakl personajlar taqdiri va tafakkurida keskin burilishlarni ko‘rsatib berishga imkon beradi, shu sababli ham ayrim tadqiqotchilar “qalb dialektikasi” shakli deb ham ataydilar. Ta’kidlab o‘tish joizki, muallif badiiy obraz xarakteri va uning ruhiyatini ochib berishda yuqorida zikr etilgan uchchala shakldan birgalikda, bir-birini to‘ldirgan holda foydalanishi mumkin. Bunda prinsiplardan biri yetakchi bo‘lsa, qolgan ikkitasi uni to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Umumman olganda, badiiy psixologizmga oid tadqiqotlarda “xarakter” tushunchasi yetakchi o‘rinni egallaydi. Sababi, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar adabiyotshunoslik ilmiga oid bo‘lsada, bir tomondan ruhiyatshunoslik ilmi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, mazkur ikki soha kesishmasiga asoslanadi. Bu esa o‘z navbatida “xarakter” tushunchasini ham adabiyotshunoslik, ham ruhiyatshunoslik nuqtai nazaridan aniqlashtirib olishni taqazo etadi. Adabiyotshunoslik terminlar lug‘atida “xarakter” (yun. character - belgi, farqlovchi xususiyat) tushunchasiga quyidagicha ta’rif berilgan - “muayyan davr va muhit kishilariga xos eng muhim umumiy xususiyatlar bilan alohida shaxsga xos individual xususiyatlarni o‘zida uyg‘un mujassam etgan inson obrazi”. Rus olimlari taqdim etgan adabiyotshunoslik terminlari ensiklopediyasida esa xarakter atamasiga ta’rif berib, uni quyidagicha toifalarga ajratib kursatadi - “xarakter bu adabiyotda va san’atda obrazning aniqligidir: ijtimoiy, milliy, maishiy, psixologik. Agar tip bu - umumiylikni individuallikda ko‘rsatib berish bo‘lsa, xarakter- eng avvalo individuallikni namoyon qiladi”. Yuqoridagi ta’riflarning ikkisi ham xarakterning ruhiyatshunoslik nuqtai nazarini ta’kidlamog‘da; ruhiyatshunoslik lug‘atlarida xarakter - “shaxsning xatti-harakati va atrof muhitga munosabatida namoyon bo‘ladigan individual xususiyati ” deya ta’riflanadi. Rus ruhiyatshunoslik ilmi darg‘asi S. JI. Rubinshteyn “Xarakter haqida gapirganda, u odatda shaxsning



barcha ko‘rinishlarida ma'lum bir iz qoldiradigan va unga dunyoga, avvalambor, boshqa odamlarga nisbatan o‘ziga xos munosabatini bildiradigan xususiyatlar jamlanmasini anglatadi ” deb ta'rif beradi va “shaxsning ichki xususiyatlari” deya terminga yanada aniqlik kiritadi. Shunday qilib, ruhiyatshunoslik fani shaxs axloqiy asosining xarakter shakllanishidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Badiiy adabiyotda asarning g‘oyaviy-estetik ahamiyatini personajlar xarakteri ochib bersa, personaj xarakterining yozuvchi tomonidan ochib berilishi psixologik tahlil vositasi hisoblanadi. Badiiy asarda asosiy urg‘u qahramon ichki olami, botiniy hayoti, o‘y-kechinmalariga qaratilmagan bo‘lsa, u xolda har qanday obraz xarakteri xam badiiy psixologizm namunasi bo‘la olmaydi. Chunki, “psixologizm - adabiy asar badiiyatining asosiy, ammo yagona bo‘lmagan mezon” hisoblanib, “psixologizm - agar badiiy asar uchun botinan zarur bo‘lsagina, u asarning yutug‘i bo‘la oladi”.

XULOSA

Badiiy psixologizm masalasi tarixini rus va o‘zbek adabiyotshunosligi doirasida qo‘rib chiqar ekanmiz, o‘zbek adabiyotshunosligida bu masalada amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ilmiy tadqiqotlar bugungi kunda dolzarb va zarur ekanligining guvohi bo‘lamiz. Rus adabiyotshunos-olimlarining ilmiy tadqiqotlarida badiiy psixologizm muammosi nisbatan ancha chuqur o‘rganilgan bo‘lib, mazkur nazariyaga oid qarashlari batafsil ochib berilgan. Jahon adabiy jarayonlari shiddat bilan rivojlanib, o‘sib va kun sayin o‘zgarib borayotgan modern adabiyoti namunalari orasida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir xalq adabiyoti doirasida tadqiq etish va o‘rganish bugungi kun fani oldidagi dolzarb masalalardan biridir.

REFERENCES

1. Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. О литературном герое.СПб.: Азбука, 2016.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий ; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/>).
3. Есин А. Б. ПСИХОЛОГИЗМ русской классической литературы : учебное пособие. — М. : Флинта : Наука, 2011.
4. Khamdam Ulugbek. (2003). Rebellion and Humility (I az vozdam) Novel. - Tashkent,
5. Rajabov, A., & Jalilova, L. J. (2021). Peculiarities of modern uzbek childrens literature (on the example of Khudoiberdi Tokhtaboyevs works). Scientific reports of Bukhara State University, 5(2), 169-177.



6. Jalilova, Lola J., and Rajabov A. Uktamovich. "Peculiar Features of Comedy Genre in Uzbek Literature (on the Example of Utkir Khashimov`S Works)." *International Journal on Integrated Education*, vol. 4, no. 11, 2021, pp. 30-33, doi:[10.31149/ijie.v4i11.2360](https://doi.org/10.31149/ijie.v4i11.2360).
7. Rajabov, A. O. "Jalilova LJ Psikhologizmi v detskoj literature." *Modern Scientific Research Journal. London, United Kingdom* 10 (2019): 360-365.
8. Rajabov Akham Uktamovich, & Jalilova Lola Jalilovna. (2022). THE DEPICTION OF THE TEENAGERS' SOCIAL LIFE IN "HARRY POTTER". *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 7.429, 11(04), 108–114.* Retrieved from <http://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/402>.
9. Rajabov Akham Uktamovich, & Jalilova Lola Jalilovna. (2022). THE ROLE OF PSYCHOLOGISM IN THE DEVELOPMENT OF A LITERARY GENRE. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact Factor: 7.429, 11, 37–42.* Retrieved from <http://www.gejournal.net/index.php/IJSSIR/article/view/401>
10. Jalilova, Lola Jalilovna, and Rajabov Akhtam Uktamovich. "The Character of the Narrative and the Image of the Narrator in the Short Stories of Robert Benchley and James Thurber." (2020).
- 11.11. Jalilova Senior Teacher, Lola. "NATIONAL SPECIFICITY OF AMERICAN SATIRICAL SHORT STORIES." *Philology Matters* 2020.2 (2020): 40-50.
12. Жалилова, Лола Жалиловна. "Сатира А. Бирса в свете фольклорных и литературных традиций." *На пересечении языков и культур. Актуальные вопросы гуманитарного знания* 1 (2016): 295-299.